не лише підважують теорії, які могли здаватися більш правдоподібними у вужчих межах певного часу й простору, а й надають значно більше змінних для розгляду. Тут, як і всюди, важливі не так конкретні висновки, як знання і розуміння, отримані в процесі формування цих висновків, — знання і розуміння, які рівною мірою доступні тим, хто інакше читає ці свідчення.

Ті, хто прагне певності доктрини або вишуканості абстрактних теоретичних моделей, тут їх не знайдуть. Як влучно зазначив один економічний історик, «можливо, невишуканий аналіз центральної проблеми буде цінніший за суворий аналіз периферійного питання»[1]. Мета цієї трилогії не в тому, щоб сказати останнє слово в широкій темі народів і культур, а, навпаки, відчинити ширші двері для досліджень від інших людей. Певні види історичних праць були схарактеризовані як «праці, які можуть видаватися більш ніж недовговічними, і водночас значно менш ніж визначальними»[2]. Це та почесна роль, на яку претендує ця серія книжок.

Томас Совелл,
старший науковий співробітник
у галузі державної політики імені Роуз
і Мілтона Фрідманів в Інституті Гувера

Розділ 1

ЗАВОЮВАННЯ І КУЛЬТУРИ

«**Ми не живемо** в минулому, але минуле живе в нас»[1]. Завоювання є важливою частиною цього минулого й головним чинником формування культур сучасного світу. Завойовницькі війни змінили мову, економіку й моральний уклад цілих народів. Унаслідок завоювань сьогодні Західна півкуля є більшим регіоном європейської цивілізації, ніж сама Європа. Навіть те населення Західної півкулі, яке ненавидить європейську цивілізацію, висловлює цю ненависть європейською мовою і звинувачує її в аморальності за європейськими стандартами моралі. Історія завоювань — це не лише про минуле, а багато в чому й про теперішнє і про те, як ми опинилися там, де є в економічному, інтелектуальному й моральному плані.

Тоді як міграція поширювала знання, навички, технології й економічно цінні здібності у всьому світі, завоювання відіграли більш різноманітну й неоднозначну роль. Народи, більш просунуті в технологічному чи організаційному плані, завойовували народи, які за цими аспектами відставали, а от завоювання (як і міграція) були способом поширення наявного людського капіталу й сприяння розвитку ще більшого людського капіталу серед ще більшої кількості народів. Однак там, де завойовники були вочевидь менш розвинені в економічному чи інтелектуальному плані, ніж ті, кого вони завойовували (поширена впродовж століть ситуація, коли давні цивілізації Близького Сходу ставали жертвою войовничих кочовиків-вершників зі степів Центральної Азії[2]), завоювання не сприяло поширенню людського капіталу, натомість знищувало більшу його частину там, де він існував, і заважало поширенню цивілізації на вразливі

у військовому плані регіони. Давні, безцінні рукописи горіли в полум'ї, коли безграмотні варвари-загарбники або мародери підпалювали бібліотеки, щоб просто отримати задоволення від руйнування.

Римські завойовники поширили розвинутішу цивілізацію із Середземномор'я на Західну Європу, справивши величезний вплив на історію світу, але руйнування Римської імперії варварами-загарбниками стало причиною одного з найкатастрофічніших регресів, які доводилося спостерігати людству. Дослідники можуть сперечатися про те, скільки століть знадобилося середньовічній Європі, щоб відновити рівень життя, який вона мала в римські часи, але безперечним є те, що на це пішли століття, а в деяких питаннях понад тисячоліття[3]. Завоювання середньовічної Іспанії маврами принесло ісламську культуру, яка на той момент історії була розвинутіша за європейську в таких галузях, як математика, наука, медицина і філософія. Так само в Азії завоювання поширювало давньокитайську культуру.

У той чи той період історії завоювання охопили фактично всі народи — або як завойовників, або як жертв, і їхні наслідки також були надзвичайно масштабними. Деякі завоювання, як-от римське завоювання Карфагену, супроводжувалися систематичним винищенням переможених. І така драконівська політика не обмежувалася великими завоюваннями історичних масштабів. Наприкінці XX століття різанина між народами тутсі та хуту в Африці й «етнічні чистки» на Балканах того самого періоду чітко показують, що для спричинення великих людських трагедій не потрібна велика держава. Від цього не були застраховані навіть надзвичайно ідеалізовані полінезійці:

> У грудні 1835 року на островах Чатем, за 800 кілометрів на схід від східного узбережжя Нової Зеландії, для народу моріорі різко закінчилися століття незалежності. 19 листопада того року прибув корабель з 500 маорі, озброєними рушницями, палицями й сокирами, а 5 грудня прибув корабель зі ще 400 маорі. Тоді селищами моріорі стали ходити групи маорі, оголошуючи, що відтепер моріорі — їхні раби, й убиваючи тих, хто протестував...

> Один завойовник маорі пояснював: «Ми заволоділи ними... згідно з нашими звичаями і захопили всіх тих людей. Жоден не втік. Деякі тікали, ми їх убивали, інших ми теж убивали — що з того? Це відповідало нашим звичаям»[4].

Спонтанні звірства й навмисний систематичний терор уже давно стали визначальною рисою завойовників. Монгольські орди, які пронеслися величезними територіями Центральної Азії, Східної Європи й Середнього Сходу, створили образ безжального варварства, і це була прорахована стратегія деморалізації майбутніх жертв[5]. Попри те, що монголи досягли успіхів у цій практиці, вони не були в ній монополістами. Те саме робили нормани[6]. На початку XI століття імператор Візантійської імперії Василій II наказав виколювати очі 99 з кожних 100 болгарських полонених, лишаючи кожну соту людину з одним оком, щоб той вів інших назад додому. Так імператор наочно демонстрував своє ставлення до ворогів[7]. В Османській імперії поширеною практикою було дарувати султанові піраміди відрубаних голів ворожих солдатів, зазвичай беззахисних полонених, кількість яких іноді доходила до кількох тисяч[8].

Завоювання XX століття були так само огидні. У 1937 році, захопивши китайську столицю Нанкін, японці влаштували оргію, під час якої ґвалтували тисячі місцевих жінок, використовували китайських солдатів і цивільних для відпрацювання навичок володіння багнетами, а також організували безглузде винищення цивільних загалом[9]. Під час Другої світової війни подібні звірства супроводжували японські завоювання у всій Південно-Східній Азії. Їхні союзники, німецькі нацисти, підняли жорстокість і позбавлення людей гідності на новий рівень, найжахливішим прикладом чого був Голокост євреїв.

Хоча завоювання часто призводило до страшних трагедій, його наслідки виходили далеко за межі цих трагедій. У деяких випадках, коли після завоювання змінювався весь спосіб життя, пізніші покоління народжувалися в розширеному світі ідей, технологій і можливостей, про які їхні предки навіть і не мріяли. Не потрібно й неможливо визначити чисті

переваги та втрати від завоювань. Часто переваги і втрати були приголомшливими за масштабами й довгими за тривалістю, а наслідки були як культурними, так і інституційними й біологічними.

Причини й наслідки завоювань

У завоювань можуть бути не лише культурні наслідки, а й культурні передумови. Тоді як одна культура може бути ефективнішою у військовому плані, а друга — в економічному, у багатьох випадках ці два чинники взаємодіяли. Наприклад, ефективніші методи сільського господарства чи промисловості, здатні підтримувати більшу густоту населення на певній ділянці землі, можуть дати одній стороні вирішальні військові переваги для атак з використанням більших армій, чиї завоювання потім поширювали ефективніші економічні методи на нові землі чи народи.

У давні часи осіле землеробство стало епохальним досягненням, яке виходило за межі пошуку їжі за допомогою полювання або збирання спонтанних плодів природи, або тимчасових методів підсічно-вогневого землеробства. Оскільки осіле землеробство підтримувало значно більшу концентрацію населення, воно поширилося і змінило світ не лише через приклад, а й через завоювання. Ті групи, які все ще практикували підсічно-вогневе землеробство, яке зазвичай підтримує лише низьку густоту населення, часто були змушені залишити свої землі й іти в гори, вглибину континенту або в глушину через прибуття людей із більш густо заселених регіонів, які стали можливими завдяки осілому землеробству. Мисливці-збирачі, які ще не досягли навіть найпростіших форм землеробства, були, звісно, ще більше розпорошені, а отже вразливіші. Вирощування рису зазвичай підтримує особливо високу густоту населення, тому не дивно, що іригаційні системи, які мали вирішальне значення для вирощування рису в багатьох частинах Азії, поширювалися через завоювання в Китаї, Індії та інших південно-східних регіонах континенту[10].

Культурні наслідки завоювань

Через тисячу років після появи й зникнення Римської імперії в Європі ті частини континенту, які колись були завойовані римлянами, лишалися культурно відмінними (і більш розвиненими) порівняно з тими, які не були ними завойовані. Християнська релігія і латинські літери довгий час лишалися символами цього культурного розрізнення між Західною та Східною Європою, хоча інші культурні відмінності зберігалися століттями після того, як Східна Європа прийняла християнство і частково почала використовувати латинську абетку[11]. Аналогічно у Південно-Східній Азії регіони, завойовані давніми китайськими династіями, продовжували додавати аспекти китайської культури до свого способу життя не одне століття по тому, як вони стали незалежними державами, а Китай перестав бути імперією.

Культури, які перебувають у тривалому контакті, зазвичай впливають одна на одну, незалежно від того, чи цей контакт був зумовлений завоюванням, міграцією або торгівлею. На найелементарнішому рівні матеріальні речі взаємозамінні, хоч ідеться про промислові, а хоч про природні продукти. Цукор, какао, кукурудза й каучук — це лише деякі продукти Західної півкулі, які стали відомі у всій Європі, Азії й Африці внаслідок завоювань, тоді як внаслідок того самого процесу коні, рушниці, алкогольні напої і грамотність стали відомі корінним народам у Західній півкулі. Завойовники й завойовані також часто обмінюються конкретними навичками, які теж можуть широко варіюватися: від сільськогосподарських і до таких інтелектуальних, як математика, філософія й астрономія.

Слов'янські й балтійські народи, чиї землі впродовж середніх віків і ранньомодерної доби були захоплені німецькими завойовниками, зазнали впливів німецької культури й до певної міри були в неї включені. Пізніше польські іммігранти з Пруссії до США принесли із собою ремісничі й промислові навички, яких здебільшого бракувало польським іммігрантам з-поза меж німецької культурної орбіти. Ці прусські поляки часто були більш освіченими, лютеранами й були знайомі зі світом тогочасних торгових

і промислових суспільств. Серед відносно невеликої кількості польських іммігрантів, які стали машиністами, шевцями, ткачами, кравцями або теслями в США, більшість походила з Пруссії, тоді як більшість інших польських іммігрантів були некваліфікованими робітниками, багато з яких опинилися у вугільних шахтах Пенсільванії[12]. Не всі ці навички серед прусських поляків були засвоєні в самій Пруссії. Сотні тисяч поляків переселилися на захід до індустріального центру Німеччини в долині Руру, щоб працювати на тамтешніх промислових підприємствах[13].

Приблизно така сама історія мала місце на іншому кінці світу, в Індії. За колоніальної доби серед мільйонів людей, які розмовляли мовою тулугу в східній Індії, деякі жили під прямим правлінням британських завойовників, тоді як інші жили під владою індійських князів. Коли через кілька років після того, як Індія здобула незалежність, ці люди об'єдналися в новостворений штат Андхра-Прадеш, андхрасці, які жили під британським правлінням, виявилися нездоланними конкурентами для теланганців, які жили під владою індійських князів. Андхрасці не лише перевершували теланганців на іспитах на державну службу, внаслідок цього обійняли велику кількість державних посад, а й були кращими в сільському господарстві та змогли викупити землі теланганських фермерів і зробити їх значно продуктивнішими й прибутковішими[14].

Однак поширення культури серед завойованих народів не відбувалося ані автоматично, ані одноманітно, і наслідки нерівномірного розподілу могли бути значними й довготривалими. Як буде видно з розділу про британців, технологічні й підприємницькі досягнення англійців не надихнули на аналогічні досягнення завойованих ними валлійців чи ірландців, хоча шотландців такі досягнення надихали не лише на наслідування, а й на подальший розвиток, що зрештою дало змогу шотландцям перевершити в деяких галузях, як-от у медицині й інженерній справі, самих англійців.

Там, де поширення навичок від завойовників до завойованих відбувалося серед різних груп підкорених народів нерівномірно, іноді через різного ступеня близькість до культурних

центрів завойовників, а іноді просто через різну сприйнятливість до їхньої культури, це також може призводити до більшої економічної нерівності серед завойованих. Іще більш небезпечним було те, що завоювання могли призвести до перестановок відносних позицій різних суспільних груп, так що ті, які історично були біднішими й нижчими за становищем, могли піднестися над своїми колишніми зверхниками і залишитися вищими за них після того, як завойовники залишили країну, яка здобула незалежність. Так піднесення ібо в Нігерії і тамілів на Шрі-Ланці під час колоніальної доби викликало жорстоку соціальну реакцію, яка тривала ще за часів незалежності й зрештою призвела до громадянської війни в обох країнах.

Різні групи однієї завойованої країни також могли по-різному реагувати, коли йшлося про опір або співпрацю із завойовниками. Наприклад, під час Другої світової війни серби в окупованій нацистами Югославії формували партизанський рух, тоді як багато хорватів співпрацювали з нацистським маріонетковим режимом. (У той самий час на іншому кінці світу рух опору японському окупаційному режиму в Малаї був здебільшого китайським, тоді як малайці частіше ставали колаборантами.) Такі відмінності залишили по собі спадок міжгрупової ненависті через багато років після закінчення війни, коли завойовники залишили країну. У попередні століття деякі балканські народи, завойовані Османською імперією, навернулися в іслам і стали частиною привілейованих або правлячих класів у цьому регіоні, тоді як інші були підпорядковані мусульманським правителям — знову таки, додаючи черговий спадок тривалій міжгруповій ненависті серед уже роз'єднаних народів регіону.

Іноді відмінності між завойованими народами були не етнічними, а класовими. Часто вищі класи підкорених народів переймали мову та звичаї завойовників, щоб отримати свою частку багатств і влади за нового порядку, тоді як народні маси (які не мали таких спокусливих можливостей) зберігали власну мову й старі звичаї. Цей розкол може сягати таких крайнощів, що самі закони й урядові справи вестимуться мовою, яка є незнайомою для більшості населення, підпорядкованого цим